

Matej Šekli

Filozofska fakulteta, Ljubljana

UDK 81'373.4:392.31(=16:=163.6)

Neprevzeto besedje za sorodstvo v slovenščini z vidika zgodovinskega besedjeslovja

V prispevku je obravnavano neprevzeto besedje za sorodstvo v (knjižni in narečni) slovenščini s stališča zgodovinskega besedjeslovja. Prikazane so spremembe besedja s tega pomenskega polja na časovni osi praslavščina – slovenščina z upoštevanjem slovanskega primerjalnega gradiva. Ponazorjeni so pojavi kot leksemska sprememba (tj. nastanek in izguba leksema), ničta sprememba leksema, oblikovna sprememba, pomenska sprememba.

The paper discusses non-borrowed kinship terminology in (Standard and Dialectal) Slovene from the point of view of historical lexicology. The changes in the lexicon in this semantic field are shown on the timeline from Proto-Slavic to Slovene taking into account the Slavic comparative material. The following phenomena are illustrated: lexical change (i.e. emergence and loss of a lexeme), zero change of a lexeme, morphological change and semantic change.

1 Besedjeslovje ali leksikologija

Besedjeslovje ali leksikologija je jezikoslovna poddisciplina, ki preučuje besedje ali leksiko, tj. slovarski podsistem jezikovnega sistema. **Besedje** ali **leksika** je zbirka poimenovalnih enot nekega jezikovnega sistema. **Leksem** se v besednem jeziku uporablja za poimenovanje pojavnosti v zunajjezikovni stvarnosti in ima torej vlogo jezikovnega znaka. Po de Saussureju je leksem dvodelna pojavnost; zanj sta značilna **označevalec** in **označenec**. Po Hjelmslevu pa je leksem dvodelna oziroma štiridelna pojavnost; sestavljata ga **izraz** in **vsebina**, ki imata vsak svojo podstat in obliko: **podstat izraza** je vse možno glasovje, ki ga človeška govorila zmorejo tvoriti; **oblika izraza** je dejansko glasovje, ki se pojavlja v fonemskem sistemu nekega jezika; **podstat vsebine** so vsi možni pomeni, s katerimi je mogoče poimenovati pojavnosti v zunajjezikovni stvarnosti; **oblika vsebine** so dejanski pomeni, ki se pojavljajo v leksikalnem sistemu nekega jezika. S stališča besedjeslovja se zdi smiselno reči, da ima leksem **obliko** in **pomen**, medtem ko je **izraz** relevanten predvsem z gledišča glasoslovja.

Besedjeslovje torej preučuje besedje, tj. besede (enobesedni leksemi) in stalne besedne zveze (večbesedni leksemi), s stališča oblike in pomena. Z oblikovnega ali formalnega ter pomenskega ali semantičnega vidika lahko analizira posamezen leksem (znotrajleksemsko) ali pa razmerja med različnimi leksemi (medleksemsko). To pa lahko počne tako **sinhrono** kot **diahrono**, tako **znotrajsistemsko** (znotraj enega jezikovnega sistema) kot **medsistemsko** (v več sorodnih ali nesorodnih jezikovnih sistemih hkrati).

1.1 Sinhrono besedjeslovje

Sinhrono besedjeslovje preučuje besedje s sinhronega vidika. Znotrajleksemsko in medleksemsko ugotavlja naslednja razmerja med obliko in pomenom: a) ena oblika in en pomen: enoleksemskost

in enopomenskost ali monosemija: $L(O/P)$; b) ena oblika in več pomenov: enoleksemskost in večpomenskost ali polisemija: $L(O/P_{1,2})$ (pomeni so v medsebojnem razmerju pomenske vsebovanosti ali pomenskega prenosa); večleksemskost in enakozvočnost ali homonimija: $L_1(O/P_1) : L_2(O/P_2)$ (pomeni niso v medsebojnem razmerju pomenske vsebovanosti ali pomenskega prenosa); c) več oblik in en pomen: večleksemskost in sopomenskost ali sinonimija: $L_1(O_1/P) : L_2(O_2/P)$; č) več oblik in več pomenov: večleksemskost in raznopomenskost ali heteronimija: $L_1(O_1/P_1) : L_2(O_2/P_2)$. Znotrajsistemsko gre za **opisno besedjeslovje** (na primer opisno besedjeslovje slovenščine), medsystemsko za **tipološko besedjeslovje** (na primer tipološko besedjeslovje evropskih jezikov).

1.2 Diahrono besedjeslovje

Diahrono besedjeslovje preučuje besedje z diahronega vidika: A. spreminjanje posameznega leksema s stališča oblike in pomena: a) nastanek leksema: $\emptyset \rightarrow L(O/P)$; b) izguba leksema: $L(O/P) \rightarrow \emptyset$; c) ničta sprememba leksema: $L(O/P) \rightarrow L(O/P)$; č) sprememba oblike: $L(O_1/P) \rightarrow L(O_2/P)$; d) sprememba pomena: $L(O/P_1) \rightarrow L(O/P_2)$; B. spreminjanje razmerja med različnimi leksemi s stališča oblike in pomena: a) razcep oblike (razcep leksema ali leksemizacija in nastanek sopomenskosti ali sinonimije): $L(O/P) \rightarrow L_1(O_1/P), L_2(O_2/P)$; b) sovpad oblik (ohranitev leksema in nastanek enakozvočnosti ali homonimije): $L_1(O_1/P_1), L_2(O_2/P_2) \rightarrow L_1(O/P_1), L_2(O/P_2)$; c) razcep pomena (nastanek večpomenskosti ali polisemije): $L(O/P) \rightarrow L(O/P_{1,2})$; č) izguba pomena (nastanek enopomenskosti ali monosemije): $L(O/P_{1,2}) \rightarrow L(O/P)$. Znotrajsistemsko gre za **zgodovinsko besedjeslovje** (na primer zgodovinsko besedjeslovje slovenščine), medsystemsko za **primerjalno besedjeslovje** (na primer primerjalno besedjeslovje slovanskih jezikov).

V prispevku so vrste sprememb leksema prikazane na izbranih primerih s pomenskega polja (krvno in nekrvno) sorodstvo na gradivu slovenščine z upoštevanjem slovanskega primerjalnega gradiva. Na časovni osi slovenščina – praslovanščina – praindoevropsščina so obravnavane možne spremembe leksema, kot so **leksemska sprememba** (nastanek leksema, izguba leksema), **ničta sprememba** leksema, **oblikovna sprememba** (sprememba oblike leksema), **pomenska sprememba** (sprememba pomena leksema).

2 Leksemska sprememba

Nastanek leksema je pojav, ko se v določeni točki na časovni osi v danem jezikovnem sistemu pojavi neka **leksemska novotvorba** ali **neologizem**, tj. nov leksem z novo obliko in novim pomenom, medtem ko je izguba leksema pojav, ko se v določeni točki na časovni osi v danem jezikovnem sistemu neki leksem preneha uporabljati. Poddisciplina zgodovinskega besedjeslovja, ki se ukvarja z nastankom leksema, natančneje z rekonstrukcijo njegove prvotne oblike in njegovega prvotnega pomena, je **etimologija**. Nastanek in izguba leksema sta lahko pogojena zunajjezikovno ali znotrajjezikovno.

2.1 Zunajjezikovno motivirane leksemske spremembe

Ob pojavitvi/izgubi prvine v zunajjezikovni stvarnosti navadno pride do pojavitve/izgube poimevanja zanjo. Denotat 'hlebček, ki se podari na dan pred praznikom vseh svetih 1. novembra' se je s spremembo socialnih odnosov na podeželju umaknil iz zunajjezikovne stvarnosti, posledično

je tudi poimenovanje sln. *prešca* izginilo iz jezikovnega sistema. S pojavitvijo računalniške tehnike se je v jeziku pojavila množica denotatov, ki so bili delno poimenovani z leksemskimi neologizmi kot na primer sln. *prenosnik* 'prenosni računalnik'.

Za tabuizirane pojave, ki se jih govorniki nekega idioma v sporazumevanju izogibajo, se zelo pogosto prvotna poimenovanja nadomestijo z novimi, neredko evfemističnimi poimenovanji. Slovani so tako praindoevropsko poimenovanje pie. **h₂ftkos* 'medved' zamenjali z novotvorbo stcsl. *МѢДВѢДЪ* 'medved' < psl. **medvĕdb* 'medved' < **med^huĕd-* s prvotnim pomenom **'jedoč med'*.

2.2 Znotrajjezikovno motivirane leksemske spremembe

Ob nespremenjeni zunajjezikovni stvarnosti lahko pride do spremembe poimenovanja zanjo. Iz jezikoslovno ne povsem jasnih vzrokov denotat spremeni poimenovanje, pri čemer je novo poimenovanje lahko prvotna (nevtralna, stilistična) sopomenka, novotvorba, prevzeti leksem.

Slovanski jeziki poznajo za pomen 'moški v odnosu do svojega otroka' kontinuant psl. **otъcb* 'oče' (> stcsl. *ОТЪЦЪ* 'oče'), kar je izpeljanka iz psl. **otъ* 'oče, ata', kontinuenta otroške besede pie. **ata* 'oče, ata'. Slovanski jeziki iz praindoevropsčine niso podedovali nevtralnega poimenovanja pie. **ph₂tēr* 'oče'.

3 Razmerje med označenci in označevalci

V zunajjezikovni stvarnosti se pojavlja tako rekoč neskončno število označencev, pomenov, ki pa v jeziku lahko dobijo svoje poimenovanje ali pa tudi ne. Posledično številčno razmerje označenci : označevalci nikoli ne more biti 1 : 1. Na časovni osi se v danem jezikovnem sistemu to razmerje lahko spremeni, kar pa je odvisno tudi od fizičnega in kulturnega okolja, ki ga dani jezikovni sistem poimenuje, oziroma od tega, kaj je v tem okolju pomembno.

Za pomena 'očetov brat' in 'materin brat' oziroma 'očetova sestra' in 'materina sestra' imajo medsystemsko gledano različni jezikovni sistemi različno število poimenovanj. V sodobni knjižni slovenščini se pojavljata dve poimenovanji: knj. sln. *stríc* 'očetov brat, materin brat' oziroma *téta* 'očetova sestra, materina sestra'. V starejši in narečni slovenščini kot tudi v drugih slovanskih jezikih pa se za te štiri pomene pojavljajo tri poimenovanja: nar. sln. *stríc* 'očetov brat', csl. *СТРЪИЦЪ* 'očetov brat' < psl. **strъjъcbъ* 'očetov brat', kar je izpeljano iz psl. **strъjbъ* 'očetov brat' (> csl. *СТРЪИИ* 'očetov brat', nar. polj. *stryj*) : nar. sln. *ŭjъc*, *ŭj* 'materin brat', csl. *ОУИЦЪ*, *ОУИ* 'materin brat' < psl. **ujъcbъ*, **ujъb* 'materin brat'; sln. *téta* 'očetova sestra, materina sestra', csl. *ТЕТА* 'teta' < psl. **teta* 'očetova sestra, materina sestra'. Slovanski jeziki so torej prvotno imeli različni poimenovanji za pomena 'očetov brat' in 'materin brat', toda samo eno poimenovanje za pomena 'očetova sestra' in 'materina sestra'.

V narečni slovenščini imajo podobno kot v nekaterih drugih slovanskih jezikih leksemi *stric*, *ujъc*, *teta* izoblikovane besedne družine. Izpeljanke imajo naslednje pomene: a) zakonski partner (ženske oblike so posamostaljeni svojilni pridevniki na psl. **-bn-a*): nar. sln. *strína* 'stričeva žena', *ŭjna* 'ujčeva žena', csl. *СТРЪИНА* < **strъjbъna* 'stričeva žena, strina', **ujъbna* 'ujčeva žena, ujna'; nar. sln. *tetъc* 'tetin mož' < **tetъcbъ*; b) moški potomec (pogosta je izpeljava s priponskim obrazlom psl. **-iĭ-b*): nar. sln. *stričič* 'stričev sin', *ŭjčič* 'ujčev sin', *teič* 'tetin sin' < **strъjbъčičъ* (> csl. *СТРЪИЧИШТЬ* 'stričev sin'), **ujъčičъ*, **tetičъ*; c) ženska potomka (najbolj pogost je posamostaljeni

svojljni pridevnik na psl. *-bn-a, izpeljan iz osnove na *-ic-): nar. sln. *stričična* 'stričeva hči', *ûjčična* 'ujčeva hči', *tetična* 'tetina hči' < **str̥jbjčičьna*, *ujbčičьna, *tetičьna; nar. sln. *ûjčna* 'ujčeva hči' < *ujbčьna; č) vzporedni tvorbi sta: nar. sln. *stričnik* 'stričev sin', *stričnica* 'stričeva hči' < **str̥jbjčьnikъ*, **str̥jbjčьnica*.

Pri poimenovanjih za svaštvo, tj. nekrvno sorodstvo iste generacije, se medsystemsko gledano pojavljajo razlike. Sem sodijo denotata moškega spola kot 'možev brat', 'ženin brat' ter denotata ženskega spola kot 'moževa sestra', 'ženina sestra'. Sodobna knjižna slovenščina tu izkazuje samo dva leksema: za nekrvnega sorodnika iste generacije moškega spola knj. sln. *svák* 'možev brat, ženin brat' (tudi 'sestrin mož'), za nekrvnega sorodnika iste generacije ženskega spola knj. sln. *svákinja* 'moževa sestra, ženina sestra' (tudi 'bratova žena'). V starejši in narečni slovenščini kot tudi v nekaterih drugih slovanskih jezikih pa ima vsak od navedenih pomenov svoje poimenovanje, kar je odraz prvotnega stanja: nar. sln. *devêr* 'možev brat' < psl. *děverbь 'možev brat' (> csl. *дѣверь* 'možev brat'); nar. sln. *šurják*, *šurja* 'ženin brat' ← psl. *šurbь 'ženin brat' (> csl. *шоррь*, *шорринь* 'ženin brat'); nar. sln. *zálva* 'moževa sestra' ← psl. *zъlvь, rod. *zъlvьve 'moževa sestra' (→ csl. *зълъва* 'moževa sestra'); nar. sln. *svást* 'ženina sestra' < psl. *svъstь 'ženina sestra' (> csl. *свъсть* 'ženina sestra'). Poleg naštetih je za slovanske jezike mogoče rekonstruirati še eno skupno poimenovanje za nekrvnega sorodnika iste generacije: nar. sln. *jêtarva* 'žena moževega brata' ← psl. *jetry, rod. *jetryve 'žena moževega brata' (> csl. *ятрвы*, rod. *ятръве* 'žena moževega brata'). Za praslovanščino je torej mogoče rekonstruirati kar nekaj različnih poimenovanj za nekrvne sorodnike iste generacije. V večjem delu slovenskega jezikovnega ozemlja se kontinuantih teh poimenovanj niso ohranili, tudi različni pomeni niso izraženi z različnimi novimi ali prevzetimi leksemi, pojavljata se samo eno poimenovanje za sorodnika moškega in eno poimenovanje za sorodnico ženskega spola.

Slovanski jeziki so torej prvotno poznali več poimenovanj za generacijo starejše in generacijo mlajše predstavnike širšega krvnega sorodstva ter nekrvnega sorodstva iste generacije, toda samo po eno poimenovanje za dve generaciji starejše in dve generaciji mlajše predstavnike krvnega sorodstva. Slednje stanje se je ohranilo tudi v slovenščini: psl. *dědъ 'očetov oče, materin oče' (> stcsl. *дѣдъ* 'ded'), psl. *baba 'stara ženska', morda tudi že 'očetova mati, materina mati' (> stcsl. *баба* 'pestunja'); sln. *vnūk* 'sinov sin, hčerin sin' < psl. *vъnukъ 'vnuk' (> csl. *вѣнукъ* 'vnuk'), *vnūkinja*, *vnūčka* 'sinova hči, hčerinina hči' < *vъnukьna, *vъnucьka, nar. *vnūka* < psl. *vъnuka 'vnukinja' (> csl. *вѣнукка* 'vnukinja').

4 Ničta sprememba leksema

Ničta sprememba leksema je pojav, ko pri danem leksemu na časovni osi ne prihaja do sprememb oblike in pomena, temveč samo do spremembe glasovja po glasovnih spremembah. Leksem se torej spreminja samo na glasovni ravnini, ne pa tudi na oblikovni in pomenski. Gre za **oblikovno (oblikotvorno in besedotvorno)** ter **pomensko nespremenjeno besedje**, kar pomeni, da kontinuantih v idiomu »potomcu« ohranjajo oblikovne (oblikotvorne in besedotvorne) ter pomenske značilnosti besedja v idiomu »predniku«. Od poimenovanj za člane sorodstva, ki se oblikovno in pomensko od praslovanščine do slovenščine (in do drugih slovanskih jezikov) ter pogosto tudi od praindoevropsčine do praslovanščine niso spreminjali, spadajo sem nekatera poimenovanja

za najožje člane krvnega sorodstva, tj. predstavnike primarne družine. Ničto spremembo leksema razumljivo izkazuje zelo pogosto rabljeno besedje.

Leksemi sln. *máti* 'mati', *sîn* 'sin', *hċi* 'hči', *brăt* 'brat', nar. *brátar*, *séstra* 'sestra' < psl. **mati* 'mati', **synb* 'sin', **dǫbi* 'hči', **bratrǫ* 'brat', **sestra* 'sestra' (> stosl. МАТИ 'mati', СЫНЪ 'sin', ДЪШТИ 'hči', БРАТРЪ/БРАТЬ 'brat', СЕСТРА 'sestra') se oblikovno in pomensko na časovni osi praslovanščina – slovenščina niso spreminjali. Prav tako imajo ti leksemi oblikovne in pomenske vzporednice z istim izhodiščem (genetska identičnost) v večini indoevropskih jezikov: pie. **meh₂tēr* 'mati', **suHnus* 'sin', **d^hugh₂tēr* 'hči'.

5 Oblikovna sprememba

Oblikovna ali formalna sprememba leksema je pojav, ko pri danem leksemu na časovni osi (ob spreminjanju glasovja) pride do sprememb oblike, ne pa tudi do spremembe pomena. Leksem se torej spreminja na (glasovni in) oblikovni ravnini, ne pa tudi na pomenski ravnini. Pri tem gre za oblikovno (oblikotvorno in besedotvorno) spremenjeno besedje, kar pomeni, da so kontinuant v idiomu »potomcu« oblikovno spremenjeni v primerjavi z besedjem v idiomu »predniku«. Oblikovne spremembe se torej delijo na oblikotvorne in besedotvorne.

5.1 Oblikotvorna sprememba

Oblikotvorna sprememba je sprememba oblikotvornega oziroma pregibalnega ali fleksijskega (sklanjatvenega, spregatvenega) vzorca, kar pomeni, da kontinuant leksema v idiomu »potomcu« izkazuje izhodiščno drug pregibalni vzorec kot izhodišče leksema v idiomu »predniku«. Spremembe pregibalnih vzorcev lahko opazujemo tako na časovni osi praindoevropsčina – praslovanščina kot na časovni osi praslovanščina – slovanski jeziki.

Samostalnik sln. *óče očęta* 'oče' < **otbċę* **otbċęte* se sklanja po sklanjatvenem vzorcu tipa sln. *Tōne Tōneta*, *téle telęta* 'tele' < psl. **telę* **telęte*, star. in nar. *óča óče* < **otbċa* **otbċę* pa po sklanjatvenem vzorcu mehke ā-jevske sklanjatve, medtem ko se je v praslovanščini ta samostalnik sklanjal po sklanjatvenem vzorcu mehke moške o-jevske sklanjatve s soglasniško premeno **c* : **ċ* v zvalniku ednine, tj. psl. **otbċь* **otbċa* 'oče', Vsg **otbċe* (> stosl. ОТЬЦЬ ОТЬЦА 'oče', Vsg ОТЬЧЕ), kar je ohranjeno v jeziku alpskoslovanskih Brižinskih spomenikov (972–1039): **otac*, Gsg *otza* (I 33) = *otca*, Dsg *otzu* (II 61) = *otcu*, Vsg *otze* (I 2) = *otče*. V zgodovini slovenščine je torej prišlo do spreminjanja sklanjatvenih vzorcev samostalnika s pomenom 'oče'. Na osnovi zvalnika ednine prvotnega sklanjatvenega vzorca psl. **otbċe* je nastal sklanjatveni vzorec **otbċa* **otbċę*, ki je bil spet osnova za nastanek sklanjatvenega vzorca **otbċę* **otbċęte* (Ramovš 1923; 1924: 109).

Samostalnika psl. **bratrǫ* 'brat' < **b^hreh₂trǫs*, **sestra* 'sestra' < **s^uesreh₂* (> str. *swestro*) se v praslovanščini sklanjata po moški o-jevski oziroma ā-jevski sklanjatvi, medtem ko sta se v praindoevropsčini sklanjala po soglasniški sklanjatvi, tj. pie. **b^hreh₂tēr* 'brat', **s^uesrǫ* 'sestra'.

5.2 Besedotvorna sprememba

Besedotvorna sprememba leksema je pojav, ko pri danem leksemu na časovni osi pride do dodajanja besedotvornega obrazila (v slovanščini najpogosteje priponskega obrazila), ki pa pomena leksema ne modificira (modifikacija pomena besedotvorne podstave z vnosom kategorialnega

besedotvornega pomena je sicer značilna za obrazila). Gre torej za **strukturalna besedotvorna obrazila**, ki pomena leksema ne spremenijo.

Leksema sln. *dědák* 'stari oče, dedek' < *dědъkъ in *bábica* 'stara mama, babica' < *babica v slovenščini izkazujeta priponski obrazili sln. *-ak* < **-ъk-ъ* oziroma sln. *-ic-a* < **-ic-a*, medtem ko sta bila navedena pomena v praslovanščini izražana z neizpeljanima leksemoma, tj. psl. *dědъ, *baba, kar se oblikovno ohranja v nar. sln. *děd* 'stari oče, dedek', *bába* 'stara mati, babica'. Na delu slovenskega jezikovnega ozemlja je torej prišlo do izpeljave prvotnega leksema brez spremembe pomena le-tega.

6 Pomenska sprememba

Pomenska ali semantična sprememba je pojav, ko pri danem leksemu na časovni osi (ob spreminjanju glasovja) pride do spremembe pomena, ne pa tudi do spremembe oblike. Leksem se torej spreminja na (glasovni in) pomenski, ne pa tudi na oblikovni ravnini. Pomenske spremembe znotraj jezikovnega sistema zajemajo predvsem ožanje in širjenje pomena, pa tudi lepšanje in slabšanje pomena. To je **sprememba pomena** v ožje smislu, pri kateri se denotat bistveno ne spreminja. Sprememba pomena v širšem smislu pa zajema pomenske spremembe, ki so motivirane s spremembo zunajjezikovne stvarnosti ali s pragmatičnojezikovnimi dejavniki. Pri tem gre za **prenos pomena z denotata na denotat**.

6.1 Ožanje pomena

Ožanje pomena je pomenska sprememba, pri kateri pride do manjšanja ekstenzivnosti in večanja intenzivnosti pomena leksema oziroma do ohranjanja pomenskouvrščevalne sestavine in do pridobivanja pomenskorazločevalnih sestavin v smislu intenzivnosti. Stopnja ožanja pomena je lahko manjša ali večja, odvisna od števila stopnje intenzivizacije pomena, tj. od števila pridobljenih intenzivnostnih pomenskorazločevalnih sestavin. Leksem, pri katerem prihaja do ožanja pomena, se spreminja v smeri **nadpomenka** → **podpomenka + podpomenka + ...** → **podpomenka**.

Leksem sln. *svák* 'svak' pomeni vrsto sorodnika, in sicer je to lahko 'sestrin mož, možev brat, ženin brat'. Izhodišče leksema psl. *svojakъ 'sorodnik' (> csl. *своякъ* 'sorodnik') je označevalo sorodnika nasploh. Na časovni osi praslovanščina – slovenščina je torej prišlo do ožanja ali intenzivizacije pomena psl. *'sorodnik' → sln. 'sorodnik' in 'nekrvni' in 'mož sestre' ali 'brat moža ali žene'.

6.2 Širjenje pomena

Širjenje pomena je pomenska sprememba, pri kateri pride do večanja ekstenzivnosti in manjšanja intenzivnosti pomena leksema oziroma do pridobivanja pomenskorazločevalnih sestavin v smislu ekstenzivnosti. Stopnja širjenja pomena je lahko manjša ali večja. Leksem, pri katerem prihaja do širjenja pomena, se spreminja v smeri **podpomenka** → **podpomenka + podpomenka + ...** → **nadpomenka**.

Leksema sln. *tást* 'možev oče, ženin oče' in *táščá* 'moževa mati, ženina mati' označujeta starše zakonca ne glede na spol zakonca. Izhodišči leksemov psl. *tbstb 'ženin oče' (> stcsl. *тъсть* 'ženin oče'), *tbšča 'ženina mati' (> stcsl. *тъшта* 'ženina mati') sta poimenovali starše zakonca ženskega spola, medtem ko sta starše zakonca moškega spola označevala leksema

psl. **svekrъ* 'možev oče' (> csl. *свекръ* 'možev oče'), **svekry* 'moževa mati' (→ stcsl. *свекры* 'moževa mati'). Prvotno razlikovanje poimenovanj med starši zakonca glede na spol zakonca je ohranjeno v nar. sln. *svēkar*, *svēkarva* : *tāst*, *tāščā*, na večini slovenskega jezikovnega ozemlja pa je prišlo do izgube kontinuantov psl. **svekrъ*, **svekry* ter do širjenja pomena kontinuantov psl. **tbstb*, **tščā* v smeri psl. **ženin oče*, **ženina mati* → sln. 'ženin ali možev oče', 'ženina ali moževa mati'.

6.3 Zunajjezikovno motivirane pomenske spremembe

Zunajjezikovno motivirane pomenske spremembe nastajajo s spremembami v zunajjezikovni stvarnosti. Z družbenimi, civilizacijskimi in drugimi spremembami stara poimenovanja, ki se iz rabe ne umaknejo, lahko dobijo nov pomen. Leksem sln. *kolô* je naprej pomenil samo 'kolo pri (nemotornem) vozilu' (voz, ciza, samokolnica ipd.), z motorizacijo pa se je njegov pomen prenesel tudi na denotat 'kolo pri motornem vozilu' (avtomobil, avtobus, vlak, letalo ipd.). Pri poimenovanjih za sorodstvo se tovrstni pomenski prenosi z denotata na denotat pojavljajo v novejšem času.

Leksema sln. *zēt* 'hčerin mož', *snāha* 'sinova žena' < psl. **zētъ* 'hčerin mož, zet', **snъxa* 'sinova žena, snaha' (> stcsl. *зѣтъ* 'ženin, zet', *снъха* 'snaha') se nanašata na stanje v tradicionalni družbi, v kateri so bile možne samo poroke raznospolnih partnerjev. V sodobni družbi s porokami istospolnih partnerjev pa leksema lahko pomenita tudi 'sinov mož', 'hčerina žena'.

6.4 Pragmatičnojezikovno motivirane pomenske spremembe

Leksema sln. *brātranac* 'stričev sin, tetin sin; bratranec' in *sestrična* 'stričeva hči, tetina hči; sestrična' poimenujeta krvne sorodnike iste generacije. Slovensko zgodovinsko jezikovno gradivo pokaže, da sta leksema v preteklosti poimenovala generacijo mlajše krvne sorodnike: star. sln. *bratrānac* 'bratov sin; nečak', *sestrična* 'sestrina hči; nečakinja' (18. stoletje). Podobno razliko v pomenu na časovni osi je mogoče opaziti pri leksemu nar. sln. *bratrānka* 'sestrična', star. 'bratova hči, nečakinja'. Zgodovinsko slovensko kot tudi slovansko primerjalno gradivo kažeta na to, da so izhodiščni leksemi, tvorjeni iz besedotvornih podstav psl. **bratr-*, **sestr-*, prvotno poimenovali generacijo mlajše krvne sorodnike: star. sln. *braŋič* 'nečak', *sestrič* 'nečak' (16. stol.) < **braŋričъ* 'bratov sin', **sestričъ* 'sestrin sin'; psl. **bratranъ* 'bratov sin', **bratrana* 'bratova hči', **sestričъna* 'sestrina hči' (> csl. *братанъ* 'nečak', *братана* 'nečakinja', *сестричьна* 'nečakinja'). V zgodovini slovenščine je torej dokumentirana sprememba pomena: star. sln. 'nečak', 'nečakinja' → sln. 'bratranec', 'sestrična', ki je značilna še za nekatere druge slovanske jezike. V slovanskih jezikih torej opazamo težnjo po pomenski spremembi: psl. **nečak*, **nečakinja* → nespl. sl. 'bratranec', 'sestrična'. Pomenska sprememba se navadno pojasnjuje pragmatičnojezikoslovno: »otroci so sorodstveno oznako prevzeli od svojih staršev, pri čemer niso upoštevali spremembe sorodstvenega razmerja« (Snaj 2003: 651). Podobno starši lahko sorodstveno oznako prevzamejo od svojih otrok: v prisotnosti otrok ali v njihovi odsotnosti eden od staršev drugemu lahko reče: »Poglej, tata/mama!«

7 Povzetek

Neprevzeto besedje za sorodstvo se je na časovni osi praslovanščina – slovenščina spreminjalo v okviru različnih leksikalnih, oblikovnih in pomenskih sprememb. Poimenovanja za generacijo

ali dve starejši in generacijo ali dve mlajši člane ožjega krvnega sorodstva se bodisi oblikovno in pomensko niso spreminjala (*máti* 'mati', *sín* 'sin', *hčī* 'hči', *brāt* 'brat', *séstra* 'sestra', *vnūk* 'vnuk') bodisi so se spreminjala samo oblikovno (oblikotvorno *óče* 'oče', besedotvorno *dědák* 'stari oče, dedek', *bábica* 'stara mama, babica', *vnūkinja* 'vnukinja'). Pri poimenovanjih za člane širšega krvnega sorodstva ter nekrvnega sorodstva pa je prihajalo do večjih sprememb. Opazne so predvsem izguba nekaterih poimenovanj in posledično širjenje pomenov drugih poimenovanj (*stric* 'očetov brat' : *ūjǎc/ūj* 'materin brat' → *stric* 'očetov brat, materin brat'; *svĕkār* 'možev oče' : *tást* 'ženin oče' → *tást* 'možev oče, ženin oče'; *svĕkārva* 'moževa mati' : *tášča* 'ženina mati' → *tášča* 'moževa mati, ženina mati'), izguba nekaterih poimenovanj in nadomeščanje z drugimi poimenovanji (*devĕr* 'možev brat', *šurják/šúrja* 'ženin brat' → *svák* 'možev brat, ženin brat'; *zálva* 'moževa sestra', *svást* 'ženina sestra' → *svákinja* 'moževa sestra, ženina sestra') ter pragmatičnojezikovno motivirane spremembe pomena (*brátranǎc* 'nečak' → 'bratranec', *sestrícna* 'nečakinja' → 'sestrična').

Literatura

- BEZLAJ, France, 1976, 1982, 1995, 2005, 2007: *Etimološki slovar slovenskega jezika* I–V. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Inštitut za slovenski jezik Frana Ramovša ZRC SAZU.
- ЭТИМОЛОГИЧЕСКИЙ СЛОВАРЬ СЛАВЯНСКИХ ЯЗЫКОВ: ПРАСЛАВЯНСКИЙ ЛЕКСИЧЕСКИЙ ФОНД I–XXX, 1974–(2002). Urednik O. H. Трубочев. Москва: Наука.
- GHIDETTI, Giovanna, 2001: *Linguistica*. Milano: Avallardi.
- HJELMSLEV, Louis, 1943: *Prologomena teoriji jezika*. Kopenhagen. Prijevod Ante Stamač. BiblioTeka. Zagreb: Grafički zavod Hrvatske, 1980.
- HOCK, Hans Henrich, 21991: Semantic change. *Principles of historical linguistics*. Berlin, New York: Mouton de Gruyter. 280–308.
- KLEPARSKI, Grzegorz, 1999: Kierunki typologiczne w badaniach nad zmianą znaczeniową wyrazów. *Bulletin de la Société polonaise de linguistique* 55. 77–91.
- PLETERŠNIK, Maks, 1894–1895 (2006): *Slovensko-nemški slovar* I–II. Ur. Metka Furlan. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Inštitut za slovenski jezik Frana Ramovša ZRC SAZU. [elektronska različica]
- RAMOVŠ, Fran, 1923: Deklinacija slovenskega imena *očā-óče* < *otъь*. *Razprave Znanstvenega društva za humanistične vede* I. Ljubljana. 392–400.
- RAMOVŠ, Fran, 1924: *Historična gramatika slovenskega jezika: II. Konzonantizem*. Ljubljana: Znanstveno društvo za humanistične vede v Ljubljani.
- SAUSSURE, Ferdinand de, 1916 (1997): *Predavanja iz splošnega jezikoslovja*. Izdala Charles Bally in Albert Secheaye v sodelovanju z Albertom Riedlingerjem. Ženeva. Prevod Boštjan Turk, spremna beseda Dubravko Škiljan, Boštjan Turk. *Studia humanitatis* 10. Ljubljana: ISH Fakulteta za podiplomski humanistični študij.
- Slovenski pravopis*, 2001. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Inštitut za slovenski jezik Frana Ramovša ZRC SAZU. [elektronska različica]
- Slovar slovenskega knjižnega jezika* I–V, 1970–1991. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Inštitut za slovenski jezik Frana Ramovša ZRC SAZU. [elektronska različica]
- Słownik prasłowiański* I–(VIII), 1974–(2001). Ur. Franciszek Stawski. Kraków, Wrocław, Warszawa: Zakład narodowy im. Ossolińskich: Wydawnictwo Polskiej akademii nauk.
- SNOJ, Marko, 22003 (11997): *Slovenski etimološki slovar*. Ljubljana: Modrijan.
- TOPORIŠIČ, Jože, 1992: *Enciklopedija slovenskega jezika*. Ljubljana: Cankarjeva založba.
- TOPORIŠIČ, Jože, 42000 (11976): *Slovenska slovnica*. Maribor: Obzorja.
- ТРУБАЧЕВ, Олег Николаевич, 1959: *История славянских терминов родства и некоторых древнейших терминов общественного строя*. Москва: Издательство Академии наук СССР.
- ULLMANN, Stephen, 1967: *Grundzüge der Semantik: Die Bedeutung in sprachwissenschaftlicher Sicht*. Deutsche Fassung von Susanne Koopmann. Berlin: Walter de Gruyter & Co.
- VIDOVIČ MUHA, Ada, 2000: *Slovensko leksikalno pomenoslovje: Govorica slovarja*. Ljubljana: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete.